

17. Советский энциклопедический словарь. – М., 1980.
18. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. С. 475.
19. Трещенок Я.И. К вопросу об общей концепции исторического образования в Республике Беларусь. – Могилёв, 2002.

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПРАБЛЕМЫ РОЛІ ГАРАДОЎ БЕЛАРУСІ Ў СТАНАЎЛЕННІ І РАЗВІЦЦІ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

Ю.У. Врублеўскі, БДПУ

Асэнсаванне праблем гісторыі раннесярэднявечча вымагае даследавання малараспрацаваных пытанняў айчынай гістарыяграфіі. Адным з такіх пытанняў з'яўляецца праблема ролі гарадоў у станаўленні і развіцці беларускай дзяржаўнасці. Адрозна адзначым, што спецыяльных даследаванняў дадзенай праблемы ў гістарычнай літаратуры не існуе, і таму навуковую значнасць набывае сістэматызацыя прац айчынных гісторыкаў, закрэсленых у той або іншай ступені дадзенага пытання. Заштрыхуюка гістарыяграфіяй «белай плямы», будзе ажыццяўляцца з улікам разглядавання асноўных гістарычных падыходаў і некаторых новых дадзеных, атрыманых даследчыкамі.

Аналіз гістарычных і археалагічных прац, дазваляе сцвярджаць, што вывучэннем разглядаемай праблемы, займалася дастаткова абмежаваная колькасць спецыялістаў. Сярод буржуазных гісторыкаў, можна нагадаць такія вядомыя прозвішчы як М.В. Доўнар-Запольскі, [1] В.Е. Данілевіч [2]. Геаграфічныя і палітычныя межы Полацкага, Тураўскага і Смаленскага княстваў былі вызначаны М.В. Доўнар-Запольскім ў працы «Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII столетия» Праблема ролі гарадоў ў станаўленні дзяржаўнасці не была дасканала асэнсавана. Аналіз летапісных крыніц дазволіў даследчыку сцвярджаць, што дзяржаўны пачатак раней за ўсіх з'явіўся ў полацкіх крывічоў. Працэс фарміравання дзяржаўнай тэрыторыі застаўся на за ўвагай В.Е. Данілевіча

Савецкая гістарычная навука, ў свеце атрымання новых археалагічных дадзеных не здолела аб'ектыўна вызначыць ролю гарадоў у станаўленні дзяржаўнасці. Разам з тым нават і сёння ў гістарычнай навуцы паўтараюцца тэзісы, сфармуляваныя савецкімі даследчыкамі (А.М. Насонаў, Г.В. Штыхаў), згодна з якімі асноўным месцам тэрытарыяльна-дзяржаўных утварэнняў усходніх славян было распаўсюджванне княжэй даніны, суда і публічнай улады. Пытанні ўзнікнення старажытных дзяржаў на тэрыторыі Беларусі на сучасным этапе займаліся М. Ермаловіч, Г.В. Штыхаў. Працэсы станаўлення і развіцця тэрыторый дзяржаўных структур у сваіх даследаваннях разглядалі Г.М. Семянчук, Ю.А. Заяц, В.М. Ляўко.

Свой погляд на ўзнікненне беларускай дзяржаўнасці, альтэрнатыўна паказаным, асноўным высновам савецкай гістарычнай навуцы, прапанаваў М. Ермаловіч у працы «Старажытная Беларусь: Полацкі і Навагародскі перыяды» [3]. Акцэнтуючы ўвагу на месцы Полацка ў станаўленні раннебеларускага дзяржаўнага ўтварэння, гісторык зазначаў, што Полацк у IX ст. сканцэнтраваным вакол сябе вялізарную тэрыторыю і стаў адным з важнейшых і магутных дзяржаўна-ўтваральных цэнтраў Усходняй Еўропы. Па меркаванні даследчыка заснаванне Турава садзейнічала пераўтварэнню дрыгавіцкага племяннага княжання ў Тураўскае княства, якое з'яўлялася тэрытарыяльна-палітычнай адзінкай. Значым, што заснаванне Турава адрозна не магло паўплываць на ўтварэнне дзяржаўных структур.

Канцэптуальнае разуменне ролі Полацка ў станаўленні і развіцці рааннесярэднявечнай дзяржаўнасці беларускіх зямель, належыць Г.В. Штыхаву. Даследчык падкрэслівае значэнне сацыяльна-культурнай прасторы Полацкай зямлі ў складванні беларускага этнасу і станаўленні дзяржаўнай арганізацыі [4]. Зыходзячы з разумення гісторыка, рост гарадоў і павялічэнне феадальнага землеўладання з'явіліся праўленнем далейшага развіцця дзяржаўнасці.

Як зазначае Г.В. Штыхаў, Полацк з сваёй воласцю з'яўляўся горадам-дзяржавай [5, с. 31]. Гісторыкам падкрэсліваецца значэнне Полацка як стольнага горада буйнога княства. Па сцвярджэнні даследчыка, Полацкае княства – калыска беларускай дзяржаўнасці [5, с. 37]. Высвятляючы месца Полацка ў палітычнай сістэме Кіеўскай Русі, Г.В. Штыхаў разглядаў Полацкаю зямлю як самастойную адзінку, а Полацк – асобнай дзяржавай са сваёй княжэй дынастыяй і вечаў [6].

Даследчык прытрымліваецца думкі, што на пач. XII ст. Гародня становіцца стольным горадам Гарадзенскага княства, і па-сутнасці ўяўляла сабой горад-дзяржаву. Цэнтрамі асобных княстваў у XIII ст. гісторык называе Наваградак, Ваўкавыск, Слонім. Разглядаючы Тураўскае княства як дзяржаўнае ўтварэнне, даследчык піша пра абмежаваную незалежнасць Турава ўладай Кіева.

Прыводзячы аргументацыю аўтара, неабходна зазначыць, што атаясамліванне паняццяў горад-дзяржава павінна праводзіцца асцярожна з улікам адпаведных тэарэтычных заключэнняў.

Перадумовы і этапы фарміравання тэрыторыі Полацкай зямлі, час зараджэння яе тэрытарыяльнай асновы, адміністрацыйна-тэрытарыяльная структура Полацкай зямлі, разглядаючы ў кандыдацкай дысертацыі Г.М. Семянчука [7]. Даследчык прыйшоў да высновы, што на працягу XI ст. Полацкая зямля аформілася ў самастойную раннесярэднявечную дзяржаву, якая характарызавалася наяўнасцю ўсіх неабходных палітычных інстытутаў. Фарміраванне некаторых высноў даследчыка, ў якасці тэарэтычнага абгрунтавання, мела гісторыка-сацыялагічную канцэпцыю, аб ролі гарадоў у развіцці дзяржаўнасці.

Тэрытарыяльна-дзяржаўнаю арганізацыю Полацкай зямлі даследавала В.М. Ляўко. Першым дзяржаўным актам Полацка, даследчык разглядае тэндэнцыі да манопалізацыі горадам гандлёвых кантактаў [8]. У цэлым, неабходна прызнаць уплыў геапалітычнага становішча Полацка на працэс фарміравання тэрытарыяльна-дзяржаўных структур. Па меркаванні даследчыка, княжанне палачан уяўляла сабой сацыяльную арганізацыю, а Полацк – цэнтр кіравання падуладнай тэрыторыі [9, с. 14]. В.М. Ляўко важнае значэнне надае актуалізацыі маладаследаваных пытанняў: фарміраванне інстытута ўлады, тэрытарыяльна-адміністрацыйнае развіццё, грамадска-палітычныя і эканамічныя адносіны на працягу IX–XIII стст.

Працэс фарміравання і развіцця адміністрацыйных адзінак паўночна-ўсходняй Беларусі быў разглядаваны В.М. Ляўко ў манаграфічным даследаванні [10], структурныя перамены ў тэрытарыяльна-адміністрацыйным развіцці Полацкай зямлі даследаваны ў артыкуле «Раздрабленне тэрыторый Полацкай зямлі на княствы-ўдзелы». Па меркаванні даследчыка важнай рысай гарадоў, якія могуць прэтэндаваць на ролю самастойных цэнтраў удзелаў з'яўляецца наяўнасць на дзяржаўных цэркваў [11]. Выснова, прыведзеная аўтарам, не вызначаецца дакладнасцю, мае прагнастычную накіраванасць і ў меншай ступені ўтрымлівае тэарэтычны падмурак.

Праблема станаўлення дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі разглядалася Ю.А. Зайцам у ракурсе ідэалізацыі ролі Полацкай прасторы ў фарміраванні прабеларускага дзяржаўнага ўтварэння. Пачатак дзяржаўна-ўтваральных працэсаў даследчык звязваў са з'яўленнем вярхоўнай улады княжанняў, якія мелі свае цэнтры. Як падкрэслівае аўтар, некаторыя гарады былі заснаваны па ініцыятыве дзяржаўнай улады [12], аднак дадзены тэзіс не падмацаваны дастатковымі аргументамі

Тэрытарыяльна-дзяржаўны статус Мінскіх зямель быў прааналізаваны ў яго ж артыкуле. Па сцвярджэнні даследчыка, тэрытарыяльнае ядро Менскай воласці складала Менкаўскае паселішча ў сукупнасці з курганнымі могілнікамі і паселішчамі, на тэрыторыі якога знаходзілася княжацкая адміністрацыя [13, с. 11], што абумовіла яго пераўтварэнне ў адміністрацыйна-эканамічны і фіскальны цэнтр. Менавіта Менкаўскае паселішча, на думку даследчыка, уяўляла сабой сярэднявечны горад. Канцэптуальны погляд Ю.А. Зайца, ролі Мінска як альтэрнатыўнага цэнтра ў справе аб'яднання падняпроўскіх тэрыторый Полацкай зямлі ў пач. XII ст., і паслядоўнае арыгінальнае даследаванне навуковай праблемы арганізацыі асноўных этапаў Мінскай зямлі, паступіраюць важнасць далейшага тэарэтычнага ўдасканалення актуальных праблем айчынай гістарыяграфіі.

Крытычнае ўзважванне асноўных ацэнак і падыходаў, што існуюць у гістарычнай навуцы, дазваляе вызначыць як навукова доказны так і надуманы тэарэтычны высновы праблем ролі гарадоў у станаўленні дзяржаўнасці. Гісторыка-крытычны аналіз спецыяльных гістарычных прац сведчыць, што дадзена праблема вывучана на недастатковым узроўні. Выражэннем значнай акалічнасці неабходна разглядаць адсутнасць агульнага ўяўлення аб сутнасці тэрытарыяльных адзінак у працэсе фарміравання дзяржаўнасці. У якасці метадалагічнага ўдасканалення разглядаемай праблемы станоўча будзе выглядаць спроба даследчыкаў спалучаць археалагічныя і летапісныя даныя з тэорыямі аб паходжанні дзяржаўнасці, якія распрацоўваюцца сучаснай гісторыяй, паліталогіяй і іншымі грамадазнаўчымі навукамі.

Літаратура

1. Доўнар-Запольскі, М. В. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия / М.В. Доўнар-Запольскі. – Киев: Киев. отд-ние, 1891. – 170 с.
2. Данілевіч, В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия / В. Е. Данілевіч. – Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 1896. – 260 с.,
3. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Полацк і Навагарод. перыяды / М. Ермаловіч. – Мінск: Маст. літ., 2001. – 365 с.

- Штыкаў, Г. Вытокі беларускай дзяржаўнасці / Г. Штыкаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – №1. – С. 25–33.
- Штыкаў, Г. В. Старажытныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі / Г. В. Штыкаў. – Мінск: Права і эканоміка, 2002. – 89 с.
- Штыхов Г. В. Место Полоцка в политической системе Древней Руси / Г. В. Штыхов // История и археология Полоцка и Полоцкой земли: доклады конф.: К 1125-летию Полоцка. – Полоцк, 1987. – С. 79–80.
- Семенчук, Г. Н. Формирование и развитие территории Полоцкой земли в IX – первой половине XIII века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Г. Н. Семенчук; АН Беларуси, Ин-т истории. – Мінск, 1993. – 24 с.
- Левко, О. Н. Начальный этап формирования Полоцкого государства / О. Н. Левко // Полоцк: карані нашага радавода: Полацк, зямля як сацыякультур. прастора ўзнікнення і развіцця бел. этнасу і нац. дзяржаўнасці: матэрыялы міжнар. навук. канф., 5–6 верас. 1995 г. – Полацк / А. Мальдзіс [і інш.]. 1996. – С. 36–41.
- Левко, О. Н. Полоцк – древнейший центр белорусской государственности и актуальные проблемы отечественной истории. / О. Н. Левко // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. – 2008. – № 1 С. 7–16.
- Левко, О. Н. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси: Формирование и развитие / О. Н. Левко – Мінск: Беларус. навука, 2004. – 278 с.
- Ляўко В. М. Раздзяленне тэрыторыі Полацкай зямлі на княствы-удзелы / В. М. Ляўко // Гістарычна-археалагічны зборнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі; – Мінск: ІГ НАНБ, 2000. – С. 116–122.
- Заяц, Ю. А. У истоках белорусской государственности / Ю. А. Заяц // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: (новыя канцэпцыі і падыходы): матэрыялы І Усебел. канф. гісторыкаў, Мінск, 3–5 лют. 1993 г. У 2 ч. Ч. 1. Гісторыя Беларусі / рэдкал.: М. П. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – С. 24–28.
- Заяц, Ю. А. Менская зямля: этапы фарміравання / Ю. А. Заяц // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – № 4. С. 8–15.

БЕЛАРУСКАЯ ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ (СЯРЭДЗІНА XIII–XVI ст.) У ПРАЦАХ БЕЛАРУСКІХ ГІСТОРЫКАЎ 20–30-х гг. XX ст.

У. П. Мароз, БДПУ

У 20-я гг. XX ст. у БССР пачалася палітыка беларусізацыі. Яна стала вызначальнай рысай грамадскага развіцця ў гэты перыяд. Беларусізацыя паўплывала на ўсю палітычную і маральную атмасферу ў рэспубліцы [15, с. 36]. Нацыянальная палітыка савецкай улады стала працягам магутнай хвалі беларускага культурна-нацыянальнага адраджэння, якое пачалося раней [15, с. 38].

У гэты час плённа працавалі такія беларускія гісторыкі, як М. В. Доўнар-Запольскі, У. І. Пічэта, У. М. Ігнатоўскі і інш. Іх працы былі адметныя ад усёй папярэдняй гістарыяграфіі тым, што яны грунтаваліся на ўспрыняцці беларускага народа ў якасці асобнага суб'екта гістарычнага працэсу.

У выніку згортвання палітыкі беларусізацыі (з канца 20-х гг. XX ст.), у беларускую гістарычную навуку пачаў увадзіцца класавы, марксісцка-ленінскі падыход да ацэнкі гістарычных фактаў, які паступова заняў манопольнае становішча. Па шэрагу ключавых, вызначальных праблем гісторыі Беларусі былі дадзены пэўныя партыйныя ацэнкі і пачаў ажыццяўляцца жорсткі ідэалагічны кантроль [2, с. 21].

У навуковых працах па гісторыі Беларусі XIII–XVI стст. у гэты перыяд прыярытэтнае месца заняла сацыяльна-эканамічная тэматыка [4, с. 20]. Аднак прадстаўнікі беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі (М. В. Доўнар-Запольскі, У. М. Ігнатоўскі, В. Ю. Ластоўскі) у сваіх даследаваннях звярталі сваю ўвагу і на іншыя тэмы. Адною з важнейшых была праблема беларускай дзяржаўнасці.

Адною з першых прац, прысвечанай гісторыі беларускай дзяржаўнасці, была невялікая брашура М. В. Доўнар-Запольскага «Асновы дзяржаўнасці Беларусі». Яна была двойчы апублікавана ў 1919 г. (адзін раз у Гродне, другі – у Вільні) і прызначалася для дыпламатычных місій БНР у Заходняй Еўропе. Кіраўніцтву новай беларускай дзяржавы патрэбна было растлумачыць сусветнай грамадскасці справядлівасць прытэнзій беларускага народа на аднаўленне свайго старажытнага дзяржаўнага статусу.

Праца М. В. Доўнар-Запольскага была перакладзена на шматлікія мовы народаў свету і лягла ў аснову працы дыпламатычных місій БНР у накірунку яе прызнання рознымі краінамі [14, с. 20]. Ёсць меркаванне, што менавіта дасканаласць абгрунтавання вучоным-гісторыкам праблемы дзяржаўнасці беларусаў у значнай ступені прадвызначыла дыпламатычны прарыв БНР. Беларускую дзяржаву дэ-факта і дэ-юре прызнала каля адзінаццаці краін свету.

У брашуры аўтар на падставе гістарычных даных абгрунтаваў стварэнне незалежнай беларускай дзяржавы. М. В. Доўнар-Запольскі падкрэсліў, што ў часы стварэння ВКЛ беларускія землі захоўвалі сваю незалежнасць і толькі прызнавалі вышэйшую ўладу вялікага князя

літоўскага. Уніі з Польшчай ён лічыў персанальнымі, а пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай беларусы і літоўцы таксама захавалі сваю незалежнасць [7, с. 9–12].

У савецкі час М. В. Доўнар-Запольскі пасляхова працягваў свае даследаванні. У 1926 г. ён зрабіў спробу надрукаваць сваю абагульняльную працу «Гісторыя Беларусі». У ёй аўтар адлюстравваў увесь шлях гісторыі існавання дзяржаўнасці беларускага народа, пачынаючы ад полацка-тураўскага перыяду гісторыі Беларусі. Але савецкая ўлада забараніла гэта выданне і рукапіс на доўгі час трапіў у спецховішча [6].

У гэтай працы М. В. Доўнар-Запольскі па праблеме дзяржаўнасці Беларусі XIII – XVI стст. трымаўся сваіх ранейшых поглядаў. Як і ў папярэдніх працах ён адзначаў, што беларускія землі ў складзе ВКЛ карысталіся поўнай самастойнасцю, яны добраахвотна падпарадкоўваліся вялікаму князю літоўскаму і захоўвалі свае правы і дзяржаўную будову [6, с. 15–16, 70].

Аналізуючы пытанне уніі паміж ВКЛ і Польшчай, М. В. Доўнар-Запольскі заўважаў, што Беларуская-Літоўская дзяржава адстойвала свае правы на самастойнасць, пры першай жа магчымасці парушаючы дамоўленасці з палякамі. Таму гісторык лічыў іх «хартыямі мертворожденными» [6, с. 94]. Люблінскую унію 1569 г. аўтар назваў «актом величайшей несправедливости», аднак адзначаў, што з юрыдычнага пункту гледжання гэта быў «акт парламентарной унии, сохранивший суверенные права Великому князю» [6, с. 95 – 97, 112].

Акрамя М. В. Доўнар-Запольскага, пытанне беларускай дзяржаўнасці разглядаў У. М. Ігнатоўскі. У сваёй абагульняльнай працы «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі», выдадзенай у Мінску ў 1919 г., ён прасачыў шлях дзяржаўнасці Беларусі пачынаючы з IX–X стст. Кніга У. М. Ігнатоўскага заняла месца асноўнага падручніка па гісторыі Беларусі ў 20-я гг. у навучальных установах БССР. Акрамя таго, яна некалькі разоў перавыдавалася, што сведчыць пра яе запатрабаванасць навуковай грамадскасцю [2, с. 214].

Гэта было выклікана спецыфікай працы У. М. Ігнатоўскага, якая выявілася ў яго жаданні спалучыць пры разглядзе беларускай гісторыі факталогію нацыянальнай адметнасці беларускага народа з марксісцкім поглядам на эвалюцыю агульнагістарычнага працэсу. Нездарма сучасныя даследчыкі называюць яго «першым гісторыкам марксістам» у Беларусі [8, с. 9].

Распрацоўваючы перыядызацыю, аўтар узяў за аснову дзяржаўніцкі крытэрыі. Ён лічыў, што ВКЛ пераняла, у якасці спадчынны, ад Полацкага княства сваё дзяржаўнае ўладкаванне, важнейшыя кіруючыя органы і ўстановы, а таксама мову і культуру. У. М. Ігнатоўскі сцвярджаў, што ВКЛ з самага пачатку свайго існавання было Літоўска-Беларускай дзяржавай, якую збудавалі больш шляхам згоды, чым шляхам уціску і вайны. Ён лічыў, што толькі пасля Люблінскай уніі 1569 г. Літва і Беларусь былі ўключаны ў склад Польшчы і страцілі сваю палітычную і культурную незалежнасць. [8].

Падобныя погляды таксама меў беларускі даследчык В. Д. Дружыц. Ён іх выклаў, відаць без уплыву У. М. Ігнатоўскага, у калектыўнай працы «Беларусь: нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху» (1924). В. Д. Дружыц таксама называў ВКЛ Літоўска-Беларускай дзяржавай, прычым адзначаў, што гэта назва была прызначанай у гістарычнай літаратуры. Ён сцвярджаў, што ВКЛ з самага пачатку свайго ўтварэння мела беларускі характар, які яшчэ больш узмацніўся з пашырэннем дзяржавы. На думку В. Д. Дружыцы, далучаныя землі захавалі сваё ўнутранае жыццё і не адчулі ніякіх змен [1, с. 7].

Уніі Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай XIV – XVI стст. ён лічыў персанальнымі, якія, на яго погляд, не парушылі незалежнасці Літоўска-Беларускай дзяржавы [1, с. 8]. В. Д. Дружыц даў адмоўную ацэнку Люблінскай уніі 1569 г. Ён меркаваў, што, згодна з яе актам, ВКЛ страціла сваю палітычную незалежнасць, але захавала значную долю аўтаноміі [1, с. 15].

Пытанне беларускай дзяржаўнасці ў XIII–XVI стст. асвятлялася ў шэрагу прац вядомага гісторыка У. І. Пічэта. Некаторыя даследчыкі лічаць яго заснавальнікам беларускай савецкай гістарычнай школы. Ён пачаў сваю навукова-выкладчыцкую дзейнасць яшчэ да рэвалюцыі. Усяго У. І. Пічэта апублікаваў каля 500 прац. Сярод іх каля 150 па сацыяльна-эканамічнай і палітычнай гісторыі, гісторыі права, гісторыі Беларусі, гістарыяграфіі, краязнаўству, крыніцазнаўству і культуры [10, с. 66].

У 20-я гг. XX ст. ім было напісана шэраг абагульняльных прац па гісторыі Беларусі. Сярод іх «История белорусского народа», «История Литовского государства до Люблинской унии» (Вильно, 1921) [12], «Гісторыя Беларусі», ч. 1 (М.; Л., 1924) [13].

У гэтых працах ён разгледзеў такія пытанні, як стварэнне Вялікага княства Літоўскага, спецыфіку яго палітычнага ладу, літоўска-польскіх уніі і адносіны да іх літоўскай і беларускай шляхты. Гісторык не пакінуў без увагі ў сваіх працах і нацыянальна-палітычную барацьбу ў XV ст.,